

УДК 1 (091)

DOI: 10.26565/2226-0994-2020-62-6

Володимир Прокопенко

КОНЦЕПЦІЯ ГНОСТИЦИЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ Е. ФЕГЕЛІНА

У статті розглядається концепція політичного гностицизму, розроблена австро-американським філософом Еріком Фегеліном. Ця концепція є одним з головних елементів фегелінівської політичної філософії, в якій він дає відповідь на питання про сутність сучасної політики. Фегелін вважає, що сучасність є результатом історичної перемоги ідеології «гностицизму». Історичне коріння гностицизму, вважає Фегелін, слід шукати не в добі пізньої античності, а в епоху середньовіччя. На основі ідей християнських містиків, таких як Йоахім Флорський, сформувалася ідеологія гностицизму, яка поширилась в західному світі і стала потужною політичною силою. Ця сила зробила «велику гностичну революцію» і загалом сформувала сучасне суспільство. Прикладами сучасних гностичних режимів є прогресизм, позитивізм, марксизм, психоаналіз, комунізм, фашизм, націонал-соціалізм. Сучасна політична наука нездатна дати критичне осмислення гностицизму, оскільки сама є продуктом гностичної ідеології. Тому сучасна політологія потребує відновлення своїх основоположних принципів, які були встановлені античними філософами, засновниками філософії політики. Фегелін називає це ретейоретизацією політичної науки. Автор статті аналізує теоретичні та історичні підстави концепції Фегеліна і доходить висновку, що одним з джерел його теорії політичного гностицизму є вчення Гегеля про нещасну свідомість. У статті також доведено, що концепт гностицизму у Фегеліна не є тотожним історичному гностицизму. Автор також аналізує причини, з яких політична наука ХХ ст. не сприйняла цю концепцію і не зробила висновків з критики політології в роботі Фегеліна «Нова наука політики». У статті робиться висновок про те, що зміни, які відбуваються в сучасному світі, змушують нас переглянути і переоцінити концепцію Фегеліна, яка, на наш погляд, має великий евристичний потенціал.

Ключові слова: Фегелін, політична філософія, ідеологія, модерн, гностицизм.

Актуальність теми статті обумовлена глобальними змінами в сучасному світі, коли людство стикнулось з цілою низкою криз, які стають все більш масштабними і охопили вже, мабуть, всі сфери життя. Потреба осмислити суть того, що відбувається, стає все більш гострою і все більш очевидним стає те, що відповідь треба шукати у сфері політики, звісно, у її вихідному і широкому розумінні – як громадського життя, βίος πολιτικός. Поступово приходить усвідомлення того, що ліберально-демократична модель, яка протягом довгого часу сприймалась як своєрідний стандарт нормального суспільства, є не просто неефективною і не дає можливості вчасно передбачити глобальні загрози та захистити від них суспільство, але й сама, схоже, має такі особливості і містить у собі такі елементи, які стають причинами різноманітних деструктивних процесів. Для того, щоб оцінити ці підозри і осмислити висновки, які з них випливають, філософія має зробити крок у бік від сучасності та подивитись на неї інакшим чином, ззовні. Досвід саме такого «погляду ззовні», який сьогодні знов повертається до порядку денного, ми знаходимо в роботах австрійського і американського філософа Е. Фегеліна. Важливе місце у філософії Фегеліна займає його концепція гностицизму, яка свого часу викликала різко негативну реакцію з боку політологічної спільноти. Ми вважаємо, що настав час для більш виваженого аналізу фегелінівської концепції і перегляду її оцінки з огляду на сучасні проблеми в суспільстві і науці.

Ступінь розробленості теми. Ерік Фегелін давно і впевнено зайняв своє місце серед класиків політичної філософії ХХ століття, його роботи неодноразово публікувались і перекладались, аналізу його ідей, зокрема й концепції політичного гностицизму,

© Прокопенко В. В., 2020.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

присвячено велику кількість досліджень, серед яких відзначимо ґрунтовні роботи Ю. Вебба [Webb, 1981], Т. Макалістера [McAllister, 1996], Е. Сандоза (головного редактора і автора вступних статей у 22-томному зібранні творів Фегеліна), Б. Купера [Cooper, 2011]. Не втратили свого значення і оцінки концепції гностицизму сучасниками Фегеліна, видатними соціальними філософами ХХ ст. Г. Кельзенем, Л. Штраусом, Г. Арндт. Водночас в Україні не тільки ідеї, але й саме ім'я Фегеліна досі залишаються практично невідомими. Причин цьому багато: по-перше, праці Фегеліна ніколи не перекладалися українською мовою – перекладачі з виправданим побоюванням ставляться до текстів Фегеліна, які часто бувають колосального обсягу, містять безліч посилань на маловідомі джерела, насичені незвичною і складною термінологією; по-друге, філософи та історики, які знаються на брендах західної політичної філософії, також вважають за краще не мати справи з Фегеліном через те, що його вкрай складно інтерпретувати звичним способом віднесення до якоїсь певної філософської школи. І чи точно філософської? До якої галузі віднести дослідження Фегеліна: філософії, історичної чи, може, політичної науки, правознавства, соціології – навіть у цьому питанні немає згоди. За політичними поглядами Фегеліна часто називали консерватором, ставлячи в один ряд з Е. Берком, Ю. Еволюю або К. Шміттом, інші, навпаки, говорили про нього як про революціонера, неясно якої, правої чи лівої орієнтації. Сам Фегелін якимось іронічно завважив, що на нього весь час намагаються навісити якийсь ярлик: «... комуніста, фашиста, націонал-соціаліста, старого ліберала, нового ліберала, єврея, католика, протестанта, платоніка, неоавгустиніанця, томіста, і, звичайно, гегельянця – не забувайте, що на мене також нібито сильно вплинув Г'ю Лонг», тоді як сам він вважав, що вчений взагалі не має права пов'язувати себе з жодною ідеологією: «те, що мені явно нав'язувалось, викликало мою опозицію будь-яким ідеологіям – марксистській, фашистській, націонал-соціалістичній, якій ви побажаєте, – тому що вони були несумісні з наукою в раціональному сенсі критичного аналізу. Я знову повертаюся до Макса Вебера як до великого мислителя, який звернув мою увагу на цю проблему; і я дотепер стверджую, що ніхто, хто є ідеологом, не може бути компетентним соціологом» [Voegelin, 2011, p. 74]. Навіть на Заході, де наукове співтовариство не є таким покірним, як у країнах третього світу, схиляється перед карго-культами інтелектуальної моди, роботи Фегеліна завжди виглядали як занадто нестандартні й позатрендові. У підсумку він заробив стійку репутацію мислителя відомого, але незручного, погляди якого є складними для розуміння та не вписуються до звичних визначень і класифікацій. Нарешті, важливою обставиною стало те, що Фегелін завжди спрямовував свої теорії на таку безкомпромісну критику сучасності, і це зробило їх категорично небажаними в просторі сучасної політичної науки. Дуже точне визначення фегелінівському філософуванню знайшов Тед Макалістер, коли дав своїй книзі про Фегеліна і його однодумця/опонента Лео Штрауса назву «Бунт проти сучасності» [McAllister, 1996]. Незважаючи на те, що загалом Фегелін був типовим академічним професором, його атака на модерн виявилась більш сміливою, ніж у більшості всесвітньо відомих радикалів, яких система пізньокapіталістичного істеблішменту доволі успішно адаптувала до своїх вимог і цілей.

Метою нашої статті є дослідження концепції політичного гностицизму, висунутої Е. Фегеліном, оцінка її евристичного потенціалу і значення для поглиблення та розвитку політичної філософії. Важливою характеристикою фегелінівського бунту проти сучасності є не тільки його безкомпромісність, але й теоретична фундаментальність. Концепція гностицизму спрямована її автором на те, щоб розкрити історичні і теоретичні причини, джерела й руйнівні сили тих процесів, які, за його думкою, закономірно привели у ХХ ст. західну цивілізацію до межі самознищення. Саме концепт гностицизму зіграв роль катализатора в процесі побудови грандіозної споруди філософії історії і політичної філософії, викладенню якої Е. Фегелін присвятив п'ять томів «Порядку і історії» та вісім – «Історії політичних ідей».

Концепція гностицизму визрівала у Фегеліна досить довго. Перші його публікації з'явилися ще наприкінці 20-х років, пізніше, у 30-х, він видав роботи «Раса і держава», «Расова ідея», «Авторитарна держава», «Політичні релігії». Ці книги зробили ім'я Фегеліна відомим у науковому світі та за його межами («Політичні релігії» була конфіскована гестапо, яке провело обшук у домі філософа і готувало його арешт, але Фегелін поспіхом виїхав за кордони рейху), проте жодного спомину про гностицизм у роботах цього періоду ми не знайдемо. У ці роки він приділяє основну свою увагу аналізу авторитарних і тоталітарних ідеологій, які у ХХ сторіччі отримали широке розповсюдження в Європі та в усьому світі, а вже з цього аналізу в нього виникає висновок: ці ідеології не можна вважати просто продуктом помилкового розуміння суті і цілей суспільства – за самою своєю суттю вони є «духовним збоченням» (вислів Б. Купера). І спільне коріння цього збочення слід шукати за межами сучасності, в історії походження самої цієї сучасності.

Остаточне формування концепції гностицизму відбувається у Фегеліна на початку 50-х років, коли він готує до опублікування свою першу американську книгу «Нова наука політики» [Voegelin, 1952]. Коли книга вийшла, вона одразу стала бестселером і спричинила бурхливі дискусії, які відтоді не закінчуються. Одним з найбільш гострих пунктів у цих дискусіях стала якраз фегелінівська концепція гностицизму. Насамперед увагу критиків привернула назва: чому саме гностицизм? Яке відношення має це досить аморфне і непослідовне філософсько-богословське вчення доби пізньої античності до політичної ідеології, яка вочевидь не співпадає за своєю спрямованістю з ідеями гностиків Валентіна, Василида, Сатурніна або Маркіона? До того ж відомо, що головні джерела з еліністичного гностицизму (бібліотека Наг-Хаммаді, Кумранські літописи, Втрачені кодекси) були малодоступними і, схоже, залишились невідомими Фегеліну. Імовірно, основним джерелом для Фегеліна стала робота про гностицизм Ганса Йонаса (з яким він потім багато спілкувався під час своєї роботи в Мюнхені) «Гносис та дух пізньої античності» [Jonas, 1934]. Сам Фегелін говорив, що поняття «гностицизм» привернуло його увагу, коли він зустрів його в 1937 році в книзі Ганса Урса фон Бальтазара «Прометей». Тоді у Фегеліна з'явилась думка про те, що слід розглянути можливість застосування цього поняття для прояснення сучасних ідеологічних феноменів. Фегелін звертається до вчень середньовічних християнських містиків, які висловлювали гностично забарвлені ідеї, і здійснює досить чітко спрямовану їх інтерпретацію. Не звертаючи великої уваги на історично-культурні контексти, Фегелін фактично лишає осторонь питання про традиції стародавнього гностицизму, дискусії між гностиками, суб'єктивні цілі мислителів, до яких він звертається, і виділяє серед всіх гностичних ідей тільки одну, головну: реальність є чужорідною для людини. Людина потрапила в цей світ внаслідок гріхопадіння, і цей світ, повний страждань, став карою за людську гординю. Людство має повернутись до своєї справжньої батьківщини, до ідеального потойбічного світу. Протиріччя двох світів носить як моральний, так і теологічний характер – у тутешньому світі, світі зла і страждань, панує злий Бог, а справжній Бог є стороннім для цього світу, він – прихований Бог. І віра в цього прихованого Бога є шляхом до звільнення і відновлення людства.

Зрозуміло, що цей образ гностицизму має мало спільного з його історичним прототипом, але водночас він вказує на важливе джерело фегелінівської концепції, на гегелівську «Феноменологію Духу», а саме – на вчення про нещасливу свідомість, в якому основною ознакою нещасливої свідомості є якраз її роздвоєність і протирічність. Гегель пише: «Отже, ми маємо тепер подвоєння самоусвідомлення в ньому самому, що є суттєвим уявленням про дух, але ще не маємо єдності цього подвоєння, і тому нещаслива свідомість – це усвідомлення себе як подвійної, самосуперечливої сутності» [Гегель, 2004, с. 153] Цей генетичний зв'язок між Гегелем та Фегеліном спочатку виглядає доволі несподіваним і навіть дивним, якщо зважити на те, що саме Гегель розглядався Фегеліном як один з найбільш яскравих і послідовних гностиків. Але слід звернути увагу на важливу думку Фегеліна про те, що гностицизм сам готує знаряддя для

свого викриття, і гегелівська філософія (для якої Фегелін знайшов яскраве визначення – «чарування») сама розкриває свою тайну, коли Гегель в «Науці логіки» представляє детально розроблене вчення про абсолютний дух, який в діалектичному розкритті свідомості розвивається від відчуження до усвідомлення себе. Як пише Фегелін, «Гордовитий натяк на притчу про багатого і Лазаря розкриває краще, ніж могли б зробити довгі пояснення, напрямок, в якому спрямована думка Гегеля: для того, щоб бути оповісником божественних розпоряджень, він повинен зайняти місце Христа праворуч Бога. І Гегель дійсно усуває Христа» [Voegelin, 1972, p. 255]. Цими словами Фегелін вказує на пророцькі амбіції Гегеля, які, вважає Фегелін, поєднують німецького філософа з великими гностиками минулого, а також і з деякими сучасними політичними ідеологіями та режимами, які характеризуються ним як гностичні. Фегеліна часто потім звинувачували в тому, що такими дещо довірливими асоціаціями він викривляє дійсний історичний образ гностицизму, але ми також можемо нагадати про те, що насправді сам термін «гностицизм» є сучасним і виник не раніше XVIII ст., як це помітив М. Уільямс: «Гностицизм, гнозіс або гностична релігія – жоден з цих термінів не має античного еквіваленту <...> Ця категорія є сучасною конструкцією» [Williams, 1996, p. 7]. З огляду на ці обставини ми вважаємо, що не можна стверджувати, що Фегелін переносить античний гностицизм до доби модерну, як, наприклад, про це говорить М. Жарден: «У будь-якому разі оригінальною характеристикою сучасності є те, що, за Фегеліном, вона є відродженням (принаймні частковим) античного феномену гностицизму [Jardine, 1995, p. 586].

Найбільш ретельно і послідовно фегелінівська концепція гностицизму викладається в «Новій науці політики», де займає майже повністю IV, V і VI розділ, в яких автор розглядає історичну генезу того феномена, який отримує в нього ім'я гностицизму. Найперше Фегелін відокремлює гностицизм від класичної античності – з його точки зору, гностицизм з'являється якраз як реакція на загибель античного світу, коли зникло сприйняття світу як упорядкованого і гармонійного космосу. У цьому космосі людина почувала себе як вдома, а саме суспільство було зменшеною моделлю великого всесвітнього порядку. Фегелін використовує платонівський термін «косміон» (κόσμιον – маленький космос, мікрокосм), який вказує на репрезентативну роль суспільного порядку по відношенню до порядку космічного: «суспільство є ні чим іншим, як представником космічної істини» [Voegelin, 1952, p. 60]. Цей античний космос стає в спогадах гностиків чимось подібним до ідеального потойбічного світу, до якого людство має повернутись для того, щоб знову отримати власну цілісність і осмисленість свого буття. На відміну від втраченого ідеального світу, світ сучасний характеризується виключно негативно. З цього випливають висновки, які складаються в систему ознак, властивих будь-якій формі гностицизму. Ознаками гностицизму є: невдоволення поточним станом речей; віра в те, що світ за своєю суттю є поганим і хаотичним, і це є остаточною причиною будь-яких сучасних труднощів; віра в те, що порятунок цього погано влаштованого світу може бути досягнутий в процесі історичної творчості; віра в те, що порятунок і вдосконалення світу може бути результатом власних зусиль людини; впевненість у тому, що існують особливі люди, пророки і вожді-гностики, які володіють такими знаннями й здібностями, які дозволять їм стати каталізаторами та рушіями історичного розвитку, які можуть очолити рух, покликаний врятувати людство і весь світ.

Важливим є те, що Фегелін розглядає гностицизм саме як політичний феномен, що не виключає визнання в ньому наявності теологічно-релігійного і навіть позитивістсько-наукового аспектів. На думку Фегеліна, гностицизм в сучасному світі представляють прогресивізм, позитивізм, марксизм, психоаналіз, комунізм, фашизм, націонал-соціалізм. Всі ці рухи, навіть якщо вони не є відкрито політичними, мають політичні наслідки, зокрема й позитивізм, який Фегелін не відокремлює від спієнтизму. Більше того, оскільки гностики завжди переслідують одну кінцеву ідею, ідею спасіння, наука також спрямовується ними до цієї мети: «У зв'язку з небаченим розвитком науки, починаючи з XVII століття, цей новий інструмент пізнання повинен був стати – слід зазначити, що з

неминучістю – символічним інструментом гностичної істини. У гностико-сцієнтистських спекуляціях цей особливий випадок досяг апогею, коли позитивістський перфектор науки замінив еру Христа ерою Конта. Сцієнтизм залишився до наших днів одним з найсильніших гностичних рухів в Західному суспільстві, і науково-імманенталістська гординя настільки зміцніла, що навіть кожна зі спеціальних наук відзначилася в ній своїм варіантом спасіння – за допомогою фізики, економіки, соціології, біології та психології» [Voegelin, 1952, p. 127].

Однією з особливостей творчої манери Фегеліна є використання ним великої кількості сталих філософських і наукових понять і категорій у новому розумінні. Експлікацією нових значень, які ці поняття набувають у його дискурсі, Фегелін зазвичай нехтує, і якщо ми задаймося питанням про те, який зміст вкладає він у поняття «гностицизм», ми знайдемо в текстах Фегеліна велику кількість ознак на додаток до тих, що ми вже перелічили як головні, проте чіткої і вичерпної дефініції гностицизму в нього немає. Деякі з учнів Фегеліна намагались доповнити твори свого вчителя складанням словників фегелінівської мови, щоб зробити його ідеї більш зрозумілими за межами кола його прихильників. В одному з таких словників, «Фегелінівському глосарії» Е. Сандоза, ми знаходимо таке визначення гностицизму, в якому підкреслюється саме специфіка його розуміння Фегеліном: «Гностицизм – тип мислення, який претендує на абсолютне пізнавальне володіння реальністю. Спираючись на претензію на гнозис у сенсі безпосереднього сприйняття або бачення істини без необхідності критичного осмислення, гностицизм вважає, що його знання не підлягають критиці. В аналізі Фегеліна гностицизм може приймати трансценденталізуючу форму (як у разі гностичного руху пізньої античності) або імманентизуючі форми (як у разі марксизму, позитивізму Конта та інших сучасних рухів)» [Voegelin, 2011, p. 160].

Якщо Фегелін не надто переймався чіткістю свого категоріального апарату, то це не було випадковим: він вважав, що справжнє розуміння феноменів людського мислення і буття може бути досягнуто тільки шляхом історичного пізнання, що пробуджує уяву та стимулює інтуїцію, яку він вважав такою ж дієвою пізнавальною здібністю, як і наукові методи. Зрозуміти щось без синтезуючого погляду на предмет у його історії неможливо – ігнорування цього принципу є корінною і непереможною вадою сучасної позитивістської політології, такою ж характерною, як і її короткозорий емпіризм і безсоромний сервілізм. Фегелін звертається до історії гностицизму не заради ілюстрацій, а тому що вважає, що суттю предмета є його історичне буття.

Як відбувалось становлення гностицизму і подальше поглинання європейських політичних інститутів гностичною ідеологією? Фегелін говорить про «велику гностичну революцію», яка розтягнулась на декілька сторіч, протягом котрих була фактично знищена християнська цивілізація, причому зовнішні прикмети християнства залишились, але наповнились іншим змістом: насамперед це стосується питання про втілення Царства Божого. Гностики вимагають для цього насильства і політичного перевороту, що є по суті антихристиянською позицією. Біблія залишилась Священним Писанням, але методи і напрями її інтерпретації піддалися викривленням для того, щоб їх результати відповідали ідеології гностицизму. Гностичні тлумачення Біблії змінили її смисл, ба більше, були створені численні фальсифікації, які призвели до фактичної заміни Біблії її гностичними підробками (Фегелін називає такі ерзац-біблії Коранами, *Corans*).

Власна історія політичного гностицизму почалась, за Фегеліном, не раніше XII сторіччя, коли у деяких богословів відбулось переосмислення християнської есхатології в тій її формі, яку вона набула в межах філософсько-богословської доктрини Августина. Августин інтерпретував тезу про «тисячолітнє Царство Небесне» (висловлену в Одкровенні Іоанна Богослова) як метафору: небесне царство не має ніякого земного майбутнього, його час (власне кажучи, вже не час, а вічність) наступить після кінця світу. Отже, хліазм він вважає сретичним вченням, що впливає з хибного розуміння Біблії. Але активний і войовничий дух середньовіччя періоду розквіту більше не сприймав цю

меланхолічну пізньоантичну концепцію – він прагнув приходу божого царства тут і зараз, або принаймні в найближчому майбутньому. Справжнім отцем гностицизму Фегелін вважає Іоахима Флорського. Іоахим Флорський висунув ідею тричастинної історії, третій період якої і є Царством Духу Святого, тобто справжнім царством небесним, але втіленим на землі. Гностики, помічає Фегелін, завжди чомусь полюбляли саме троїчність (етапи історичного процесу Гегеля, суспільно-економічні формації у Маркса, Москва – *Третій Рим* у Філофея, нарешті – *Третій рейх*) і точні дати (Іоахим Флорський говорить про 1260 рік як початок Царства Святого Духу з такою ж впевненістю, як і Микита Хрущов про побудову комунізму в 1980 році). У цьому році має прийти новий великий цар, Дух е *Babylone*, який є істинним гностичним пророком: він *розуміє* сутність історії, *знає* шляхи, які ведуть у щасливе майбутнє і *може* згуртувати навколо себе тих, хто хоче виступити в боротьбі за це майбутнє, тобто пророк стає реальним політичним вождем. Таке братство згуртованих «людей майбутнього» є справжнім образом прийдешнього царства Третього Заповіту. Ці принципи ідеології гностицизму, стверджує Фегелін, залишаються і досі її основою, але за цей час у ній відбулися і важливі зміни. У XVIII столітті гностицизм, як і вся культура, піддався секуляризації і вже остаточно втратив свій зв'язок із християнським есхатонном. Відповідальність за Страшний Суд опинилася в руках людини, а не Бога. Відповідно місце одкровення і благодаті зайняло містифіковане наукове знання. Чому знання, зрозуміло: секулярному світогляду потрібна надійна основа, і такою виглядала в той час саме наука. Містифікована – тому що в гностицизмі наука приймає на себе ті функції, які їй не притаманні, вона стає для гностиків значно більшим, ніж просто пізнанням – шляхом до перетворення світу і спасіння людини. На жаль, Фегелін не згадує з цього приводу про одинадцятую тезу Маркса про Фесербаха, так само як і про блискучу статтю С. М. Булгакова «Карл Маркс як релігійний тип» (до речі, у 20-х роках, перебуваючи в Парижі, Фегелін брав уроки російської мови саме для того, щоб знайомитись з російською політичною літературою).

Історична доля гностичної ідеології описується Фегеліном за допомогою ідеї, згідно з якою саме гностицизм є справжнім творцем сучасності. Фегелін вибудовує таку схему історичного розвитку західної цивілізації, в якій всі стадії цього розвитку виявляються ступенями до остаточної перемоги гностицизму. Одним із важливих чинників у побудові нового світу стало те, що під час гностичної революції можливості раціонального богослов'я і критичної філософії були суттєво обмежені, критика відтепер спрямовувалась виключно на недоліки і жахи старого світу, релігія і мораль якого стали об'єктами глузу, естетичні уявлення стали розглядатися як застарілі і вже тому – примитивні й недосконалі, виховання, політика і право – як втілення забобонів і неосвіченості. У сучасному світі все це призвело до унеможливлення критичного обговорення і аналізу будь-яких важливих, насамперед – політичних, ідей. Як результат, зникають умови для раціональних політичних теорій і дій, їхнє місце займають ритуальні процедури, своєрідна «політична магія». Наука про політику деградує, її компетенції звужуються до апології наявних політичних інститутів, вона втрачає свій колишній критичний потенціал і активно долучається до владної пропаганди в надії отримати свій зиск від режиму. Фегелін вважає детеоретизацію політичної науки (політичної свідомості взагалі) атрибутом будь-якого гностичного політичного режиму, незалежно від того, чи є він тоталітарним нацистським, комуністичним або ліберально-демократичним: «табу на теорії в класичному сенсі є неодмінною умовою його (гностицизму – В.П.) соціальної експансії і виживання. Це неминуче позначається на можливості публічних дебатів у спільнотах, де гностичні рухи отримали достатній соціальний вплив для того, щоб контролювати засоби комунікації, освітні інститути тощо. Тією мірою, якою цей контроль є ефективним, публічні теоретичні дебати, в яких порушуються питання, що стосуються істини людського існування, неможливі через заборони на теоретичну аргументацію. Наскільки б сумнівно не захищалися конституційні свободи слова та друку, хоч би як успішно не процвітали теоретичні суперечки у вузьких колах, і хоч би як результативно вони не велися

в практично приватних публікаціях жменьки вчених, дискусії в політично значущій суспільній сфері виявляються, по суті, маніпуляціями, що й сталося в сучасних прогресивних суспільствах, не кажучи вже про якість дискусій в тоталітарних імперіях» [Voegelin, 1952, pp. 141–142].

Таким є фегелінівський образ гностицизму як ідеології, але тепер перед автором постає питання про те, яким чином ця ідеологія впливає на реальний світ і на життя людей в цьому світі. Фегелін стверджує: гностичні ідеології втілюються в життя внаслідок діяльності певних політичних сил. На початку свого поширення і зміцнення гностичні ідеї приховувались в різноманітних християнських сектах і церквах, які потім повністю змінили свою суть, як, скажімо, англійські пуритани, які згодом стали головною рупійною силою Великої гностичної революції (Фегелін, спираючись на Р. Хукера, середньовічного англійського юриста і богослова, схиляється до того, що пуритани з самого початку не були повною мірою християнами і лише використовували «біблійний камуфляж»).

У XX сторіччі, стверджує Фегелін, людство опинилось у реальності, яка насправді є реалізацією гностичних проєктів, а сучасні політичні і соціальні конфлікти є епіфеноменом протистоянь між численними гностичними проєктами. Фегелін помічає, що конкуренція між гностичними режимами з необхідністю породжує конфлікти й війни. Внаслідок того, що гностичне безум'я (gnostic insanity) замінило раціональне політичне мислення практикою магічних заклинань (magic operations), ці війни ніколи не можуть бути закінчені, не дивлячись на те, що всі сторони конфліктів зазвичай проголошують себе борцями за мир. [Voegelin, 1952, p. 171–172].

Це стосується і глобального протистояння між ліберально-демократичним гностичним режимом Заходу і таким же гностичним за сутністю, але тоталітарним комуністичним режимом Сходу. У 1952 році, коли вийшла «Нова наука політики», багатьом дійсно здавалось, що холодна війна буде тривати вічно – Фегелін констатує, що дуже слабкою є надія на те, що можна знайти вихід з цього примарного світу, який створила для людства гностична ідеологія: «Перед лицем цієї всесвітньої експансії доводиться констатувати очевидне: людська природа не змінюється. Закриття душі в сучасному гностицизмі здатне придушити як істину душі, так і досвід, що маніфестує себе у філософії і християнстві, але все ж воно не в змозі усунути душу та її трансцендентність зі структури реальності. Звідси виникає питання: як довго може тривати таке придушення, і що станеться, коли тривале й жорстке придушення призведе до вибуху?» [Voegelin, 1952, p. 165].

Після опублікування «Нової науки політики» концепція гностицизму очікувано викликала велику кількість критичних відгуків, у більшості яких зверталась увага на те, що фегелінівська концепція не відповідає вимогам до наукової теорії. Навіть науковий керівник дисертації Фегеліна у Віденському університеті Ганс Кельзен рішуче виступив проти поглядів свого колишнього учня. Він відзначив, що Фегелін некоректно поводить з поняттям гностицизму, зміст якого змінюється в залежності від особистих цілей і пристрастей автора. Прикладом такого свавілля є викладення Фегеліном поглядів Йоахіма Флорського, масштаб і вплив якого на європейський світогляд він безмірно перебільшив: «Як доктор Фауст у знаменитій трагедії Гете, випивши чарівне зілля, у кожній жінці починає бачити Олену, так і Фегелін бачить Йоахімову тринітарну есхатологію всюди, де зустрічає розподіл на три періоди – у Тюрго і Конта, у Гегеля і Маркса» [Kelsen, 2004, p. 79]. Кельзен стверджує, що вчення про вожда нового світу, Дух є Babylone, Йоахіма Флорського Фегелін абсолютно зовнішнім чином об'єднав з концепціями лідерства Кондорсе, Конта, Маркса для того, щоб обґрунтувати свою помилкову тезу про внутрішню спорідненість цих вчень і про приналежність їх до загальної ідеології гностицизму, яка насправді є, за Кельзеном, фантазією самого Фегеліна, не більше. Кельзен констатує, що фегелінівська схема історичного розвитку Заходу розсипається через те, що в її основу покладена недобросовісна і далека від істини гіпотеза.

Досить критично поставився до концепції політичного гностицизму і Л. Штраус, який у приватних листах до Фегеліна неодноразово писав, що в нього дуже великий сумнів викликає поєднання Фегеліном дуже різних історичних явищ в єдину ідеологію. Проблематичним для Штрауса виявився також перехід від середньовічного містичного до сучасного світського гностицизму. Він пише Фегеліну про те, що якщо і є якась лінія спадкоємства між Йоахімом Флорським і Гегелем, то її наявність не пояснює повністю процесу звернення від божественного до мирського, адже для цього необхідно було здійснити поворот у самій філософії. На жаль, розлога критична рецензія, яку готував Штраус, так і не була їм написана. Натомість Г. Арендт висловила свої зауваження публічно, у 1952 році в часописі «The Review of Politics» між нею і Фегеліном відбулась гостра дискусія, у межах якої Арендт заявила про неприйнятність фегелінівської концепції гностицизму з причини її метафізичності та умоглядності. На її думку, Фегелін надає надмірне значення ідеологічним рухам при поясненні історично дійсних феноменів, йде від інтелектуальних близькостей і впливів, тоді як у тоталітаризмі безпрецедентним є не його ідеологічний зміст, а сама подія тоталітарного панування [Arendt, 1952].

Критика справила сильне враження на Фегеліна (він згадував пізніше, що рецензія Кельзена його просто «знищила»), що спонукало його внести до своєї концепції низку важливих змін. У 1972 році Фегелін публікує роботу «Наука, політика і гностицизм», в якій він розглядає гностицизм вже переважно поза межами питання про політичну практику і зосереджується на розгляді особливостей сучасного гностичного світогляду, як він проявляє себе у філософії. До числа гностиків тепер у нього потрапляють не лише Гегель і Маркс, але й Ніцше і Гайдеггер, ба більше, він висловлює впевненість у тому, що сама ідея філософії має гностичну природу: коли людина бере на себе роль упорядника буття, вона виходить за межі людського в існуючому порядку та приймає на себе роль Бога-спасителя.

Таке широке розуміння гностицизму, яке вже позбавляє його предикату «політичний», зробило фегелінівську концепцію вкрай абстрактно-метафізичною і йому було вже важко використовувати її для аналізу конкретно-історичних подій і процесів. Найімовірніше, саме з цієї причини Фегелін практично не звертається до поняття гностицизму в своїх роботах заключного періоду. Але це зовсім не відміння значення його концепції, зокрема й для сучасної політичної науки. Ми впевнені в тому, що велика кількість важливих елементів концепції гностицизму не тільки не втратила свого евристичного і критичного потенціалу, але й розкрилась ширше, ніж на початку 50-х років ХХ ст. Той факт, що ідеї Фегеліна досі залишаються сліпою плямою для сучасних політологів свідчить про те, що критика, яку Фегелін адресував політичній науці сімдесят років тому, сьогодні є такою ж справедливою, а те, що він назвав *ретеоретизацією політичної науки*, досі залишається для науки про політику актуальною проблемою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
- Arendt H. The Origins of Totalitarianism: A Reply. *The Review of Politics*. Vol. 15. № 1. 1953. pp. 76–84.
- Cooper B. Eric Voegelin and the Foundations of Modern Political Science. Columbia & London: University of Missouri Press, 2011. 463 p.
- Jardine M. Eric Voegelin's Interpretation(s) of Modernity: A Reconsideration of the Spiritual and Political Implications of Voegelin's Therapeutic Analysis. *The Review of Politics*. Vol. 57. № 4. 1995. pp. 581–605. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670500018647>.
- Jonas H. Gnosis und spätantiker Geist: Teil I: Die Mythologische Gnosis. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1934. 456 s.
- Kelsen H. A New Science of Politics: Hans Kelsen's Reply to Eric Voegelin's «New Science of Politics». A Contribution to the Critique of Ideology. Berlin: De Gruyter, 2004. 138 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110327717>.

McAllister T. V. *Revolt against Modernity: Leo Strauss, Eric Voegelin, and the Search for a Postliberal Order*. Lawrence: University Press of Kansas, 1996. xv + 323 p.

Voegelin E. *Autobiographical Reflections, Revised Edition with Glossary*. Edited with the introduction by Ellis Sandoz. Columbia & London: University of Missouri Press, 2011. 203 p.

Voegelin E. *On Hegel: A Study in Sorcery*. *Voegelin E. Published Essays 1966–1985. The Collected Works of Eric Voegelin*. Vol. XII. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990. pp. 213–256.

Voegelin E. *The New Science of Politics: An Introduction (Chartes R. Walgreen Foundation Lectures)*. Chicago: University of Chicago Press, 1952. 193 p.

Webb E. *Eric Voegelin: Philosopher of History*. Seattle&London: University of Washington Press, 1981. 320 p.

Williams M. *Rethinking «Gnosticism»: An Argument for Dismantling a Dubious Category*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. 360 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400822218>.

Прокopenko Володимир Володимирович

доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, 61022

E-mail: Pvlad99@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5816-3505>

Стаття надійшла до редакції: 29.05.2020

Схвалено до друку: 19.06.2020

THE CONCEPT OF GNOSTICISM IN THE POLITICAL PHILOSOPHY OF E. VOEGELIN

Prokopenko Vladimir V.

D.Sc. in Philosophy, Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad

V. N. Karazin Kharkiv National University

6, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail PVlad99@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5816-3505>

ABSTRACT

The article discusses the concept of political Gnosticism, developed by the philosopher Eric Voegelin. This concept is one of the main elements of Voegelin's political philosophy, in which he answers the question about the essence of modern politics. Voegelin believes that modernity is the result of the historical victory of the ideology of "Gnosticism". The historical roots of Gnosticism, says Voegelin, should not be sought in late antiquity, but in the Middle Ages. Based on the ideas of Christian mystics, such as Joachim of Flore, an ideology of Gnosticism was formed, which spread in the Western world and became a powerful political force. This force accomplished the "great Gnostic revolution" and shaped modern society. Examples of modern Gnostic regimes are progressivism, positivism, Marxism, psychoanalysis, communism, fascism, National Socialism. Modern political science is not able to give a critical understanding of Gnosticism, since it itself is a product of Gnostic ideology. Therefore, modern political science needs to restore its fundamental principles, which were established by ancient philosophers, the founders of the philosophy of politics. Voegelin calls this the reteoretisation of political science. The author of the article analyzes the theoretical and historical grounds of Voegelin's concept and concludes that one of the sources of his theory of political Gnosticism is Hegel's doctrine of unhappy consciousness. The article also proves that Voegelin's concept of Gnosticism is not identical with historical Gnosticism. The author

also analyzes the reasons why political science of the twentieth century did not accept this concept and did not draw conclusions from criticism of political science in the work “New Science of Politics” by Voegelin. The article concludes that the changes that are taking place in the modern world force us to reconsider and overestimate Voegelin’s concept, which, in our opinion, has great heuristic potential.

Keywords: Voegelin, political philosophy, ideology, modernity, Gnosticism.

REFERENCES

- Arendt, H. (1953). The Origins of Totalitarianism: A Reply. *The Review of Politics*, 15(1), 76–84.
- Cooper, B. (2011). *Eric Voegelin and the Foundations of Modern Political Science*. Columbia & London: University of Missouri Press.
- Hegel, G. W. F. (2004). The Phenomenology of Spirit. (P. Tarashhuk, Trans.). Kyiv: “Osnovy”, Solomiia Pavlychko’s Publishing House. (Original work published 1807). (In Ukrainian).
- Jardine, M. (1995). Eric Voegelin’s Interpretation(s) of Modernity: A Reconsideration of the Spiritual and Political Implications of Voegelin’s Therapeutic Analysis. *The Review of Politics*, 57(4), 581–605. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670500018647>.
- Jonas, H. (1934). *Gnosis und Spätantiker Geist* (Teil I: Die Mythologische Gnosis). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (In German).
- Kelsen, H. (2004). *A New Science of Politics: Hans Kelsen’s Reply to Eric Voegelin’s “New Science of Politics”*. A Contribution to the Critique of Ideology. Berlin: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110327717>.
- McAllister, T. V. (1996). *Revolt against Modernity: Leo Strauss, Eric Voegelin, and the Search for a Postliberal Order*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Voegelin, E. (1952). *The New Science of Politics: An Introduction (Charles R. Walgreen Foundation Lectures)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Voegelin, E. (1990). On Hegel: A Study in Sorcery. In E. Voegelin, *Published Essays 1966–1985. The Collected Works of Eric Voegelin* (Vol. XII, pp. 213–256). Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Voegelin, E. (2011). *Autobiographical Reflections* (Revised Edition with Glossary). Columbia & London: University of Missouri Press.
- Webb, E. (1981). *Eric Voegelin: Philosopher of History*. Seattle & London: University of Washington Press.
- Williams, M. (1996). *Rethinking “Gnosticism”: An Argument for Dismantling a Dubious Category*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400822218>.

Article arrived: 29.05.2020

Accepted: 19.06.2020